

جامعة المصطفى العالمية - واحد تهران
رساله دکتری (PH.D) رشته علوم اجتماعی
گرایش اندیشه معاصر مسلمین

تعامل فقه و جامعه با تأکید بر آرای امام خمینی و آیت الله خویی

استاد راهنما:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر محسن میری

استاد مشاور:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر حسن غفاری فر

دانش پژوه:

محمدباقر ربانی خوراسگانی

مهر ماه ۱۳۹۸ش.

روزنامه علمی

مسئولیت محتوا

مسئولیت و حقوق مطالب مندرج در این رساله با نویسنده است. هرگونه استفاده از این رساله، با ذکر منبع اشکالی ندارد. نشر «این رساله» بدون اجازه از جامعة المصطفی صلی الله علیه و آله العالمية، ممنوع می باشد.

تقدیم به

حضرت خاتم الانبیاء، حضرت محمد مصطفی (صلی الله علیه و آله) و خاندان پاکش، اهل بیت عصمت و طهارت (علیهم السلام)، به ویژه حضرت صاحب الأمر و الزمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) و احیاگر اسلام ناب در عصر حاضر، امام خمینی (رحمه الله تعالی) و تداوم‌بخش راه ایشان مقام معظم رهبری، امام خامنه‌ای (حفظه الله تعالی) و نیز روح مطهر والده گرامی که مهر، از خود گذشتگی و تربیت دینی را از ایشان فرا گرفتیم و تقدیم به روح مطهر فرزند شهیدش محمدرضا (رسول) ربانی - رحمت الله علیهم -

تقدیر و تشکر

تشکر و قدردانی از زحمات استاد گرانقدر حجه الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر محسن میری که راهنمای این پایان نامه را پذیرفتند و از نکات و نظرات عالمانه ایشان بهره ها بردم و نیز از زحمات استاد گرامی حجه الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر حسن غفاری فر که مشاوره این پایان نامه بوده و از نظرات ایشان بهرمنند شدم. و تشکر و قدردانی از زحمات تمامی اساتید خودم که در طول دوره تحصیل از خرمن دانش و معرفت شان، خوشه چینی نمودم.

چکیده

با توجه به انقلاب اسلامی ایران و تأثیر فقه بر جامعه و فعال شدن فقه در عرصه های اجتماعی، ضرورت دارد که به بررسی تعامل فقه و جامعه پرداخته شود. از آن جا که امام خمینی به عنوان فقیهی که در عصر حاضر تحولی شگرف در ایران و جهان اسلام ایجاد نموده و نیز آیه الله خوئی به عنوان یکی از برجسته ترین فقهای مکتب نجف که دارای آثار فرهنگی و اجتماعی در دوران معاصر به شمار می روند، در این رساله به بررسی تعامل و دیالکتیک فقه و جامعه بر اساس آرای این دو فقیه نامدار جهان تشیع پرداخته شده است.

این رساله از روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از روش کتابخانه ای به مطالعه این موضوع پرداخته شده و در صدد بیان دو روش اجتهادی مهم در فقه معاصر شیعه و تأثیر این دو روش اجتهادی، بر جامعه و بالعکس بوده است. روش اجتهادی مکتب فقهی امام خمینی با توجه به مؤلفه های عمده از قبیل: توجه به عنصر زمان و مکان، مصلحت، فقه اجتماعی و فقه حکومتی، نسبت به روش اجتهادی آیت الله خوئی که دارای مؤلفه متن محوری و نگاه جزء گرایانه می باشند؛ در تعامل با جامعه بسیار فعال بوده و توان پاسخ گویی به نیاز های جامعه و مدیریت خرد و کلان جامعه را دارد. از این رو، پس از انقلاب اسلامی و فعال شدن فقه در عرصه های اجتماعی، ضرورت دارد که به تعامل فقه و جامعه توجه شود.

از جمله مسائل مهم در این رساله، بررسی تأثیر شرایط اجتماعی در فهم موضوعات فقهی، تأثیر جامعه بر دگرگونی ملاک احکام و کشف مصادیق جدید آن، تأثیر جامعه بر برداشت های فقهی فقهاء و تأثیر جامعه بر احکام حکومتی و ولایتی است که امام خمینی علاوه بر احکام اولیه و ثانویه، احکام حکومتی را تصریح نموده و این احکام را جزء احکام اولیه شمرده اند. هم چنین در این رساله به تأثیر فقه بر جامعه در مواردی نظیر نظام مدیریتی جامعه، نظام معیشتی جامعه، جامعه پذیری فقهی و در نتیجه به مهم ترین تأثیر فقه بر جامعه که عبارت است از ایجاد تمدن نوین اسلامی اشاره شده است.

کلید واژه‌ها: فقه اجتماعی، تعامل فقه و جامعه، مکتب فقهی امام خمینی، مصلحت، زمان و

مکان، مکتب فقهی آیت الله خوئی

فهرست مطالب

۳	مسئولیت محتوا
۴	تقدیم به
۵	تقدیر و تشکر
۶	چکیده
أ	فهرست مطالب
۱	فصل اول: کلیات و مفاهیم
۱	۱-۱. مقدمه
۱	۲-۱. بیان مسأله
۴	۳-۱. سؤالات تحقیق
۴	سؤال اصلی
۴	سؤال‌های فرعی تحقیق
۴	۴-۱. اهداف تحقیق
۵	۵-۱. پیشینه تحقیق
۵	الف) آثار مربوط به اندیشه و آرای امام خمینی
۸	ب) آثار مربوط به اندیشه و آرای آیت الله خویی
۹	ج) آثار مربوط به تعامل فقه و جامعه
۱۰	۶-۱. چارچوب نظری تحقیق

۱۲	۱-۷. مفاهیم.....
۱۲	۱-۷-۱. تعریف فقه.....
۱۴	۱-۷-۲. تعریف جامعه.....
۱۵	۱-۷-۳. عرف.....
۱۶	۱-۷-۴. تعامل.....
۱۸	فصل دوم: مبانی آرای امام خمینی و آیت الله خویی.....
۱۸	۱-۲. امام خمینی.....
۱۸	۱-۲-۱. زندگی نامه.....
۱۹	۱-۲-۲. آثار امام خمینی.....
۱۹	۱-۲-۳. حیات سیاسی اجتماعی امام خمینی.....
۲۰	۱-۲-۳-۱. امام خمینی و مشروطه.....
۲۰	۱-۲-۳-۲. امام خمینی و آیه الله مدرس.....
۲۱	۱-۲-۳-۳. امام خمینی و آیت الله کاشانی.....
۲۲	۱-۲-۳-۴. امام خمینی و جهان اسلام.....
۲۵	۱-۲-۳. مبانی آرای امام خمینی.....
۲۵	۱-۲-۳-۱. جامعیت دین و وجود احکام اجتماعی در آن.....
۲۶	۱-۲-۳-۲. قابلیت احکام اجتماعی فقه برای اداره جامعه و اجتماع.....
۲۷	۱-۲-۳-۳. بازخوانی تعریفی از اجتهاد.....
۲۸	۱-۲-۳-۴. ضرورت نگاه نظام مند به فقه (در مقابل نگاه تک گزاره ای و مسأله محور).....
۳۱	۱-۲-۳-۵. نقش زمان و مکان در اجتهاد.....
۳۴	۱-۲-۳-۶. توجه به نقش مصلحت.....

۳۸	الف) مرجع تشخیص مصلحت
۳۸	ب) اصول و ضوابط تشخیص مصالح
۴۱	۱-۳-۷. توجه به فقه اجتماعی و فقه حکومتی
۴۳	۱-۳-۸. تئوری «ولایت فقیه» و حوزه اجتماعی
۴۷	۱-۴. مبانی رجالی امام خمینی و شیوه آن
۴۹	روش انضمامی یا تجميع ظنون
۵۰	۲-۲. آیت الله خویی
۵۰	۱-۲-۲. زندگی نامه
۵۱	۲-۲-۲. آثار علمی آیت الله خویی
۵۱	۳-۲-۲. حیات سیاسی - اجتماعی آیت الله خویی
۵۱	۱-۳-۲-۲. خدمات اجتماعی و فرهنگی آیت الله خویی
۵۲	۲-۳-۲-۲. نهضت اسلامی در ایران و نقش آیت الله خویی
۵۶	۳-۳-۲-۲. آیت الله خویی و جهان اسلام
۵۶	۴-۳-۲-۲. زمینه های اجتماعی - سیاسی مردم عراق و نقش آیت الله خویی
۶۱	۵-۳-۲-۲. ارتباط نزدیک میان امام خمینی و آیت الله خوئی
۶۲	۶-۳-۲-۲. خوانشی دیگر از سکوت سیاسی آیت الله خوئی
۶۳	۴-۲-۲. مبانی آرای آیت الله خویی
۶۳	۱-۴-۲-۲. متن محوری و نص گرایی محض
۶۴	۲-۴-۲-۲. اصل عدم نفوذ تصرف کسی در حق دیگری
۶۴	۳-۴-۲-۲. اصل قدر متیقن
۶۷	۴-۴-۲-۲. عدم توجه به شهرت و آرای علمای سلف (توجه به قاعده در استنباط فقهی)

- ۲-۲-۵. تئوری «نظارت فقیه» در امور اجتماعی..... ۶۹
- ۲-۲-۶. اختیارات فقیه..... ۷۳
- جمع بندی..... ۷۵
- فصل سوم: تأثیر جامعه بر فقه در آرای امام خمینی و آیت الله خویی..... ۷۹
- ۳-۱. تأثیر جامعه بر قلمرو فقه با تأکید بر فهم موضوعات فقهی..... ۸۱
- ۳-۱-۱. فقه اجتماعی..... ۸۲
- ۳-۱-۱-۱. تکالیف فردی و تکالیف اجتماعی..... ۸۶
- ۳-۱-۲. تمایز بین تکالیف اجتماعی و تکالیف فردی..... ۸۶
- ۳-۱-۳. تفاوت فقه فردی با فقه اجتماعی..... ۸۷
- ۳-۱-۴. زمینه های اجتماعی فقه اجتماعی در ایران معاصر..... ۸۹
- الف) صفویه..... ۸۹
- ب) قیام تحریم تنباکو..... ۹۰
- ج) نهضت مشروطیت..... ۹۰
- د) انقلاب اسلامی ایران..... ۹۱
- ۳-۲. فقه حکومتی..... ۹۲
- رابطه فقه اجتماعی با فقه حکومتی..... ۹۴
- ۳-۳. فقه تربیتی..... ۹۵
- ۳-۴. فقه سیاسی..... ۹۵
- ۳-۵. فقه اداره..... ۹۵
- ۳-۶. فقه پزشکی..... ۹۵
- ۳-۷. فقه فرهنگ..... ۹۶

۹۷	۸-۱-۳. فقه مدیریت شهری.....
۹۸	۲-۳. تأثیر جامعه بر موضوعات فقهی.....
۹۸	۱-۲-۳. تأثیر بر تبدل موضوع.....
۱۰۰	۲-۲-۳. تأثیر بر دگرگونی مصداق موضوع.....
۱۰۱	۳-۲-۳. تأثیر بر تطبیق موضوع.....
۱۰۲	۴-۲-۳. تأثیر بر پیدایش موضوعات جدید و نو پیدا.....
۱۰۳	۳-۳. تأثیر جامعه بر دگرگونی ملاک احکام.....
۱۰۴	۱-۳-۳. ملاکات احکام عبادی.....
۱۰۵	۲-۳-۳. ملاکات احکام معاملی.....
۱۰۵	۳-۳-۳. ملاکات احکام شخصی.....
۱۰۶	۴-۳-۳. ملاکات احکام مرتبط به نظام.....
۱۰۶	۴-۳. تأثیر جامعه بر کشف مصادیق جدید برای ملاک حکم.....
۱۱۰	۵-۳. تأثیر جامعه بر برداشت‌های فقهی فقها.....
۱۱۲	۱-۵-۳. قاعده لاضرر.....
۱۱۳	۲-۵-۳. خرید و فروش سلاح جنگی.....
۱۱۵	۶-۳. تأثیر جامعه بر احکام.....
۱۲۴	۷-۳. تأثیر جامعه بر عدم اجرای احکام.....
۱۲۵	۸-۳. تأثیر عرف بر مقدمات اجتهاد و فقه.....
۱۲۶	۱-۸-۳. عرف و عادت.....
۱۲۷	۲-۸-۳. عرف و بنای عقلا.....
۱۲۸	۳-۸-۳. عرف و اجماع.....

۱۳۲	جمع‌بندی.....
۱۳۴	فصل چهارم: تأثیر فقه بر جامعه.....
۱۳۵	۱-۴. فقه و نظام مدیریتی جامعه.....
۱۳۵	۱-۱-۴. امور حسبی.....
۱۳۶	۲-۱-۴. تصدی قضاوت.....
۱۳۷	۳-۱-۴. رهبری جامعه.....
۱۴۰	۴-۱-۴. فقه و مدیریت شهری.....
۱۴۵	۲-۴. فقه و نظام امنیتی جامعه.....
۱۴۶	۱-۲-۴. امنیت جانی.....
۱۵۳	۲-۲-۴. امنیت مالی.....
۱۵۳	۳-۲-۴. امنیت عرضی.....
۱۵۴	۳-۴. فقه و نظام معیشتی جامعه.....
۱۵۷	۴-۴. جامعه پذیری فقهی.....
۱۵۷	۱-۴-۴. فقه و تنظیم روابط اجتماعی.....
۱۵۸	الف) رابطه زن و شوهر.....
۱۵۹	ب) رابطه والدین و فرزندان.....
۱۶۰	ج) رابطه فامیل و بستگان.....
۱۶۰	د) روابط افراد با یکدیگر.....
۱۶۱	۲-۴-۴. فقه و کنترل اجتماعی.....
۱۶۲	۳-۴-۴. فقه و انسجام اجتماعی.....
۱۶۴	۵-۴. ظرفیت تمدن سازی فقهی.....

۱۶۷	۴-۵-۱. مؤلفه های تمدن سازی فقهی.....
۱۶۷	الف) ایجاد و گسترش فقه اجتماعی و فقه حکومتی.....
۱۶۹	ب) ترسیم و تبیین نظامات فقهی در حوزه های اجتماعی.....
۱۷۰	ج) سبک زندگی بر اساس هنجارهای فقهی.....
۱۷۱	د) تعریف و مؤلفه های سبک زندگی.....
۱۷۲	۴-۵-۲. پیامد و کارکرد تمدن سازی فقهی.....
۱۷۳	جمع بندی.....
۱۷۵	نتیجه گیری و پیشنهاد ها.....
۱۸۴	فهرست منابع.....

فصل اول: کلیات و مفاهیم

۱-۱. مقدمه

تعامل معرفت و دانش با جامعه یکی از مباحث مهم جامعه‌شناسی معرفت به شمار می‌آید. معرفت دینی در مکتب اهل بیت علیهم السلام، زیر مجموعه دانش قرار می‌گیرد، که یکی از دو ضلع تعامل است. این معرفت در طی قرون متمادی تبدیل به صدها نظریه و راهبرد برای اداره زندگی دانشی و ارزشی بشر تبدیل گردید، که جدی‌ترین مجموعه دانش دینی که این مهم را برعهده گرفته، دانش منسجم و منظومه علمی فقه اهل بیت (ع) است. علاوه بر مکتب فقهی اهل بیت، مکاتب فقهی اهل تسنن نیز در جهان اسلام شکل گرفته که هر کدام بعضاً منشأ تحولات اجتماعی در دوران خود و در زمان حاضر بوده است. امروزه تفکر داعشی و وهابی در تحولات اجتماعی جهان اسلام، تأثیرات مخرب و زیان‌باری را به جا گذاشته، که حاصل تفکر فقهی آنها به شمار می‌رود.

در درون تفکر فقهی شیعه، چندین مکتب فقهی شکل گرفته و هر کدام دارای نمایندگانی می‌باشند. مکتب فقهی نجف و قم، معروف‌ترین آن به شمار می‌رود و این دو مکتب فقهی، فقهای بزرگی را به جامعه و جهان اسلام تحویل داده و تأثیراتی را به ویژه در قرن اخیر، در جهان اسلام در زمینه فقه فردی و بالخصوص فقه اجتماعی بر جا گذاشته است. از این رو، در این رساله به بیان تأثیر جامعه بر فقه و تأثیر فقه بر جامعه با تأکید بر آرای نماینده این دو مکتب فقهی اکتفاء خواهد شد.

۲-۱. بیان مسأله

تعامل فقه و جامعه از جمله مسائل مهم و اساسی در دانش فقهی و دانش اجتماعی به شمار می‌آید. از میان مکاتب فقهی، دو مکتب فقهی مهم و تأثیرگذار؛ یعنی مکتب فقهی قم و نجف

در جهان اسلام وجود دارد که این دو مکتب فقهی، مجتهدین تراز اولی را به جامعه تحویل داده و تأثیراتی را در جهان اسلام در زمینه فقه فردی و فقه اجتماعی بر جا گذاشته است. از این رو، در این رساله به بیان تاثیر جامعه بر فقه و تاثیر فقه بر جامعه با تأکید بر آرای نماینده این دو مکتب فقهی یعنی، آرای امام خمینی و آیت الله خویی اشاره خواهد شد و این رساله در واقع به این پرسش پاسخ می دهد که جامعه و زمینه های اجتماعی چه تاثیری بر فقه می گذارد و از جامعه چه تأثیراتی را پذیرفته است؟

تعامل فقه و جامعه و به عبارت دیگر، تأثیر جامعه بر فقه و تأثیر فقه بر جامعه و نقش زمینه های اجتماعی در تولید دانش، از جمله مباحثی است که به جامعه شناسی معرفت مرتبط می باشد. در این رساله به بررسی متقابل زمینه های اجتماعی در تولید و توسعه دانش فقهی و تأثیر دانش فقهی بر ساختارها و نهادهای اجتماعی می پردازد.

سوال این است که آیا زمینه های اجتماعی و به طور خاص زمان و مکان در تولید دانش فقه، نقش ایفا می کنند؟ میزان این تاثیر تا چه حد است؟ و بالعکس تأثیر علم فقه بر نهادها و سازمانهای موجود در جامعه به چه صورت است؟

لذا در این رساله، به بررسی این موضوع با تأکید بر آرای دو فقیه نامدار جهان اسلام، یعنی امام خمینی (ره) و آیت الله خویی (ره) که هر کدام دارای مکتب و سبک اجتهادی هستند، اشاره خواهد شد.

اندیشه اجتهادی امام خمینی نسبت به فقه و حکومت این است که ایشان حکومت را در نظر مجتهد واقعی فلسفه عملی تمامی فقه دانسته و معتقدند که: «حکومت نشان دهنده جنبه عملی فقه در برخورد با تمامی معضلات اجتماعی و سیاسی و نظامی و فرهنگی است، فقه، تئوری واقعی و کامل اداره انسان از گهواره تا گور است.»^۱ ایشان بر این باورند که تعیین استراتژی باید به دست فقیه و فقه صورت پذیرد و حوزه ها و روحانیت باید نبض تفکر و نیاز آینده جامعه را در دست داشته و جلوتر از حوادث، مهیای عکس العمل مناسب باشند.^۲

---

۱. امام خمینی، صحیفه نور، ج ۲۱، ص ۲۸۹.

۲. همو، منشور روحانیت، ص ۳۲.

بنابراین، چارچوب نظری در اندیشه امام خمینی مبتنی بر مولفه‌ها و مفاهیم کلیدی است که مدل مفهومی اندیشه امام خمینی را ترسیم می‌نماید. این مولفه‌ها عبارتند از:

۱. جامعیت دین و وجود احکام اجتماعی در دین.
۲. قابلیت فقه برای اداره جامعه و اجتماع.
۳. بازخوانی تعریف اجتهاد.
۴. ضرورت نگاه نظام مند به فقه (در مقابل نگاه تک گزاره ای و مسأله محور).
۵. نقش مصلحت و زمان و مکان در اجتهاد.
۶. فقه اجتماعی و ظرفیت تمدن سازی فقه شیعه.

بر اساس این مولفه‌ها و مدل مفهومی امام خمینی (ره) باید به تحلیل و توصیف نظرات فقهی امام خمینی پردازیم و نظرات و فتاوی ایشان را در عرصه فقه تحلیل نماییم.

اما مولفه‌هایی که مدل مفهومی اندیشه آیت الله خوئی را ترسیم می‌نماید، عبارتند از:

۱. نگاه جزء گرایانه در مقابل نگاه نظام مند به مسائل
۲. متن محوری
۳. فقه فردی

با توجه به اینکه مکتب فقهی آیت الله خوئی مبتنی بر متن محوری و نگاه جزء گرایانه به مسائل می‌باشد، لذا عمده رویکرد فقه ایشان، فقه فردی است.

اما مکتب فقهی امام خمینی علاوه بر تکیه بر متن و نص، به تمام مولفه‌های چند گانه مذکور نظیر جامعیت دین، نقش زمان و مکان و تاکید بر مصلحت نیز توجه دارند. لذا فقه ایشان دارای رویکرد فقه اجتماعی و فقه حکومتی است و این فقه در عرصه اجتماع، فعال و دارای ظرفیت تمدن سازی است.

بنابراین، تفاوت موجود در مدل مفهومی میان امام خمینی و آیت الله خوئی، ناشی از نوع نگاه آنها به فقه فردی و فقه اجتماعی است و متأثر از مولفه‌هایی است که بیان شد. لذا در این رساله به تحلیل آرای این دو فقیه نامدار در جهان اسلام پرداخته می‌شود.

در مقابل موضوع تاثیر فقه بر جامعه، این پرسش مطرح می‌گردد که دامنه‌ی تاثیر دانش فقه در شکل‌گیری تعینات اجتماعی، عمق تاثیر آن، چه میزان است و آیا تحولات اجتماعی و عدم تحولات

اجتماعی در جامعه ایران و نجف، متأثر از فقه است؟ آیا به نحو علت ناقصه است و زمینه های اجتماعی دیگر نیز در آن نقش دارد؟

آیا طرح مباحث فقهی در آرای این دو فقیه، ناشی از زمینه های اجتماعی و تحت تاثیر جامعه بوده است؟

از این رو، با تأکید بر آرای حضرت امام خمینی (ره) و مرحوم آیت الله خویی (ره) به این سؤاها پاسخ خواهیم داد.

۳-۱. سؤالات تحقیق

سؤا اصلی

تعامل فقه و جامعه در آرای امام خمینی و آیت الله خویی چگونه است؟

سؤا های فرعی تحقیق

۱. مبانی آرای فقهی امام خمینی و آیت الله خویی چیست؟
۲. تاثیر جامعه بر فقه در آرای فقهی امام خمینی و آیت الله خویی چیست؟
۳. تاثیر فقه بر جامعه در آرای فقهی امام خمینی و آیت الله خویی چیست؟

۴-۱. اهداف تحقیق

- اهداف ما از این تحقیق به شرح ذیل می باشد.
- کشف ارتباط میان دانش فقهی با جامعه و زمینه های اجتماعی .
- بیان برخی از فتاوی فقهی و برداشتهای فقیهان که منوط به زمینه های اجتماعی و متأثر از زمینه های اجتماعی است.
- بیان تفاوت های دو مکتب فقهی امام خمینی و آیت الله خویی .
- میزان تاثیر جامعه در مکتب فقهی امام خمینی و آیت الله خویی و مقایسه آن دوبا هم.

۵-۱. پیشینه تحقیق

باتوجه به نوشته های مربوط به تعامل فقه و جامعه، پیشینه تحقیق را می توان در سه بخش تقسیم نمود. بخش اول: آثار و نوشته های مربوط به اندیشه و آرای امام خمینی، بخش دوم: آثار و نوشته های مربوط به اندیشه و آرای آیت الله خویی و بخش سوم: آثار و نوشته های مربوط به تعامل فقه و جامعه.

الف) آثار مربوط به اندیشه و آرای امام خمینی

آثار زیادی درباره اندیشه و آرای فقهی، اصولی، سیاسی، اجتماعی، تفسیری امام خمینی نوشته شده است و در این قسمت به برخی از مهم ترین آثار مربوط به موضوع این رساله اشاره می شود.

۱. «کارآمدی روش اجتهادی امام خمینی در تولید اندیشه فقهی - سیاسی». نوشته غلامحسین

مقیمي از انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

پرسش اصلی این نوشتار عبارت است از: ۱. نقش روش اجتهادی امام خمینی در تولید اندیشه

فقهی - سیاسی و پاسخ به مسائل سیاسی چیست؟ ۲ - چگونه می توان آن را مدل سازی کرد و با مصادیق عینی نشان داد؟

شیوه اجتهادی امام خمینی به علت «اجتماعی و حکومتی» بودن به گونه ای است که مسائل و موضوعات سیاسی را در بستر تحولات زمان و مکان (روابط پیچیده اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، نظامی و فرهنگی زمان و مکان، داشتن شناخت درباره فرصت ها و تهدیدات قدرت های بزرگ و داشتن بصیرت درباره قوت ها و ضعف های ایران و جهان اسلام) ارزیابی و احکام آنها را استنباط می کند. لازمه منطقی این مباحث، «اجتهاد جامع» است که نهایتاً لازمه اجتهاد جامع، «نظریه فقه حکومتی» است. خصلت جامع بودن فقه حکومتی امام خمینی به گونه ای است که تمامی مفاهیم به ظاهر تعارض نما را در درون خود، «همنشین» و «هم آوا» می کند.

روش اجتهادی امام خمینی بر خلاف روش اجتهادی مصطلح، تنها جنبه فردی و معذرت فردی مکلف را لحاظ نمی کند؛ بلکه جنبه حکومتی و شرایط اجتماعی را نیز در استنباط احکام لحاظ می کند.

۲. «مبانی نقش زمان و مکان در استنباط احکام از دیدگاه امام خمینی و شهید صدر». نوشته دکتر

اصغر آقا مهدوی از انتشارات دانشگاه امام صادق تهران.

این کتاب مشتمل بر چهار فصل می باشد. فصل اول به کلیات پرداخته شده؛ فصل دوم به مبانی نقش زمان و مکان در استنباط احکام از دیدگاه امام خمینی؛ فصل سوم به مبانی نقش زمان و مکان در استنباط احکام از دیدگاه شهید صدر و در فصل چهارم به نتیجه مقایسه دیدگاه امام خمینی و شهید صدر پرداخته شده است.

۳. «پیش درآمدی بر مکتب شناسی فقهی» که مجموعه مصاحبه با اساتید حوزه و دانشگاه است که به کوشش سعید ضیائی فر تدوین شده است. در این کتاب یک سری سوالهایی نظیر تعریف مکتب، مؤلفه های مکتب فقهی، تأثیر اخلاق و فلسفه در مکتب سازی و... مطرح شده است. در این کتاب به طور تلخیص به برخی از مؤلفه های مکتب فقهی امام خمینی اشاره شده است.

۴. «مکاتب فقهی». نوشته محمد حسن ربانی بیرجندی از انتشارات دانشگاه علوم رضوی است. این کتاب به دو بخش تقسیم می شود. در بخش اول، به بررسی تاریخ فقه اهل سنت و در بخش دوم، به تاریخ فقه شیعه پرداخته شده است. در بخش دوم به ویژگی ها و خصوصیات مکتب فقهی شیخ مفید، شیخ طوسی، مکتب حله، مکتب جیل عامل، مکتب محقق اردبیلی، مکتب وحید بهبهانی، مکتب فیض کاشانی، مکتب صاحب جواهر، مکتب شیخ انصاری، مکتب آیت الله بروجردی، مکتب امام خمینی و مکتب آیت الله خویی به طور خلاصه پرداخته شده است.

۵. «فقه و فقهای امامیه در گذر زمان». نوشته محمد حسن ربانی از انتشارات چاپ و نشرین

الملل

در این کتاب به بررسی سه روش برای مطالعه تاریخ فقه و فقهاء پرداخته شده، که آن سه روش عبارت است از: بررسی تاریخ فقه و فقهاء بر اساس ادوار زمانی؛ بررسی تاریخ فقه و فقهاء بر اساس مکان و بررسی مکتبی و مدرسه ای فقه. هر کدام از این سه شیوه، ویژگی ها و خصوصیات دارد که مؤلف به آنها پرداخته و در ادامه به بررسی ادوار فقه و فقهای شیعه بر اساس زمانی پرداخته است.

۶. «اندیشه های فقهی - سیاسی امام خمینی». نوشته کاظم قاضی زاده، از مرکز تحقیقات

استراتژیک ریاست جمهوری.

این کتاب شامل ۱۲ فصل می باشد و به مباحثی از قبیل: آمیختگی دین و سیاست، مشروعیت الهی و مقبولیت مردمی، نظریه ولایت مطلقه فقیه، تکلیف گرایی، مردم و حکومت، عدالت اجتماعی و کمال معنوی، وحدت، استقلال سیاسی، روابط خارجی، ملی گرایی و مکتب گرایی و صدور انقلاب